

**Impact
Factor
2.147**

ISSN 2349-638x

Reviewed International Journal

**AAYUSHI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
(AIIRJ)**

Monthly Publish Journal

VOL-III

**ISSUE-
IV**

Apr.

2016

Address

- Vikram Nagar, Boudhi Chouk, Latur.
- Tq. Latur, Dis. Latur 413512
- (+91) 9922455749, (+91) 9158387437

Email

- aiirjpramod@gmail.com

Website

- www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

'डॉ. आ.ह. साळुंखे यांचे साहित्य : 'लिंगभाव' एक अन्वयार्थ'**प्रा. हंसराज दत्तात्रय भोसले**

मराठी विभाग,

महाराष्ट्र महाविद्यालय, निलंगा

ई-मेल. hansb11039@gmail.com

प्रास्ताविक-

जागतिक पातळीवर 'लिंगभाव' अभ्यास ही स्वतंत्र ज्ञानशाखा होण्याच्या दृष्टीने जगभरात वेगवेगळ्या पातळीवर प्रयत्न झाले पाहिजेत. त्याचाच एक भाग म्हणून पुणे विद्यापीठाच्या क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले 'स्त्री अभ्यास' केंद्राने २००९ मध्ये व लिंगभावाच्या संदर्भात पदवीपूर्व अभ्यासक्रम सुरु केला व त्यातून (१) भारतातील स्त्रिया एक ओळख (२) स्त्रियांच्या चळवळी आणि संघटना, (३) स्त्रियांचे सामाजिक सक्षमीकरण आणि (४) स्त्रिया, कायदा आणि राजकारण अशा चार पुस्तिका प्रकाशित केल्या. त्या स्त्री-पुरुष समानतेच्या दृष्टीने अतिशय महत्वाच्या आहेत.

जागतिक पातळीवर स्त्री-पुरुष समानता आणणे व महिला सशक्तीकरणाचे लक्ष्य गाठण्यासाठी माहिती व संवाद तंत्रज्ञान उपकरणे (आयसीटी) अतिशय महत्वाचे ठरणार आहेत. असे सांगत लैंगिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी कटिबद्ध असल्याची गवाही भारताने संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या 'कमिशन ऑफ द स्टेट्स ऑफ वुमेन' च्या ५९ व्या अधिवेशनात १२ मार्च २०१५ रोजी नुकतीच दिली. भारताच्या महिला व बालकल्याण मंत्रालयाच्या सचिव विनयशील ओबेरॉय यांनी लैंगिक समानतेवर संयुक्त राष्ट्रसंघापुढे निवेदन दिले. त्यात त्या म्हणाल्या की, २१ व्या शतकातील आव्हाने पेलण्यासाठी महिला, मुली, पुरुष आणि मुले यांच्या समान भागीदारीला प्रोत्साहन देणे हीच विकासाची खरी गुरुकिल्ली आहे. या संदर्भात त्या आणखी पुढे म्हणतात की, लैंगिक समानता आणि महिला सशक्तीकरणाचे उद्दिष्टे गाठण्यासाठी आयसीटी (डिजिटल) उपकरणांचा अधिकाधिक उपयोग करून लैंगिक समानतेच्या क्षेत्रात विकास साध्य करणे हे २०१५ च्या विकास अंजेड्यात भारत सरकारचे सर्वोच्च प्राधान्य असेल.

लैंगिक समानता प्रस्थापित करणे व महिला सशक्तीकरणाचे लक्ष्य गाठण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या जागतिक विचारपीठावरून भारताची प्रतिनिधी म्हणून विनयशील ओबेरॉय यांनी भारताची स्त्री-पुरुष समानतेच्या संदर्भात आणि एकूणच स्त्रियांच्या प्रश्नाच्या संदर्भात करावयाच्या उपाययोजना मांडल्या त्या संयुक्तिकच आहेत. परंतु आपल्या देशाचा विचार करता १९४६ पासून संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आजपर्यंत जेवढ्या परिषदा झाल्या त्या सर्व परिषदामधून स्त्रियांविरुद्ध होणारी हिंसा ही प्राथमिक प्रतिमान असून त्यांच्याभोवती स्त्री प्रश्नावर वादविवाद आणि चर्चा झाल्या संयुक्त राष्ट्रसंघाने जगभरातून माहितीचे पुरेशा प्रमाणात संकलन करून स्त्रियां आणि मुलींच्या जीवनात हिंसेचे वेगवेगळे प्रकार आणि लैंगिकते संदर्भातील जबरदस्ती ही एक सार्वत्रिक बाब असल्याचे निदर्शनास आणून दिले मात्र 'लिंगभाव' समानतेच्या जाहिरनाम्याला मागे सारले.^१

संयुक्त राष्ट्रांच्या स्वतःच्या वाटचालीचे मोजमाप केवळ लिंगभाव समानतेसंदर्भात पाहिले, तर ते अपेक्षेपेक्षाही कमी असल्याचे दिसते. संयुक्त राष्ट्रांच्या मानवाधिकार प्रतिनिधीमध्ये केवळ ४० टक्के स्त्रिया आहेत त्यातील ७५ टक्के सी.आर.सी. म्हणजे (Convention on Child Right), सिडो (Convention of the Elimination of all forms of Discrimination against Woman) यासाठी काम करतात.

संयुक्त राष्ट्रांच्या सर्व कर्मचा-यांपैकी केवळ ३७.४ टक्के स्त्रिया आहेत. त्यातील ८३.३ स्त्रिया कनिष्ठ स्तरात काम करतात. संयुक्त राष्ट्र महासचिव म्हणून अद्यापही महिला झालेली नाही.^२ अशी जागतिक पातळीवरची वस्तुस्थिती असली तरी या परिषदांचा लिंगभाव समानतेसाठी काहीच उपयोग झाला नाही असे म्हणता येत नाही. तो आणखीन अधिक व्हायला पाहिजे हे मात्र नक्की.

आपल्या देशाचा विचार करता येणा-या काळात लिंगभाव समानता समाजात प्रस्थापित होऊ शकेल का ? आणि या देशात स्त्रिया सुरक्षित जीवन जगू शकतील का? हा प्रश्न सर्वांच्याच समोर असणार आहे. कारण, दैनंदिन जीवनात रोजच्या वर्तमानपत्रात स्त्रीवर झालेल्या बलात्काराच्या, स्त्री हिंसेच्या, स्त्रीभ्रुन हत्येच्या बातम्यांनी रकानेच्या रकाने भरलेले दिसतात. १२ मार्च २०१५ च्या

लोकसत्ता मध्ये एकट्या दिल्ली शहरात २०१२ ते २०१५ या चार वर्षात किती महिला बलात्काराच्या बळी गेल्या याची शासकीय आकडेवारी जरी पाहिली तर वस्तुस्थिती किती भयंकर आहे याची जाणीव होते.

अ.क्र.	वर्ष	महिलांवर झालेल्या बलात्कारांची संख्या
१	२०१५	२९० (पहिल्या दोन महिन्यात)
२	२०१४	२१६६
३	२०१३	१६३६
४	२०१२	७०६

यावरून देशभरात व जगभरात या संदर्भातली परिस्थिती किती भयंकर असेल याचा अंदाज येतो.

या पार्श्वभूमीवर डॉ. आ.ह. साळुंखे यांचे साहित्य आणि 'लिंगभाव' याचा आजच्या वर्तमान काळातून अन्वयार्थ लावण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत चर्चासत्राच्या माध्यमातून करावयाचा आहे. आ.ह. साळुंखे यांचे साहित्य आणि लिंगभाव समानतेचा अन्वयार्थ लावण्यापूर्वी 'लिंगभाव' समानतेच्या संदर्भात भूतकाळातील आणि वर्तमानकाळातील लिंगभाव समानतेची परिस्थिती समजून घ्यावी लागेल.

लिंगभाव वास्तविकता : एक दृष्टीक्षेप-

वास्तविक पाहता जगातल्या कोणत्याही जातीच्या, धर्माच्या, विचारांच्या, प्रदेशाच्या, देशाच्या स्त्रीच्या मूलभूत जगण्यात कांहीच फरक नसतो. स्त्री म्हणून तिला निसर्गाकडून आणि समाजाकडून मिळणारे जगण्याचे अनुभव आणि भोग, व्यथा आणि वेदना, आनंद आणि सुख जगभर एकसारखीच असतात. निसर्गाकडून स्त्रीला माणूस म्हणून जन्माला घालण्यात आलेले आहे, समाजही स्त्रीला माणूसच मानतो, पण... माणसामाणसात लैंगिक भेदभाव करण्याची समाजाला आणि माणसालाही अतिशय घाणेरडी सवय लागलेली आहे. त्यात स्त्रीची जागा नेहमी खालची, दुय्यम अशीच राहिलेली आहे. स्त्री-पुरुष नात्यात भूतकाळात सुद्धा स्त्रीला पुरुषाच्या समानतेची जागा नव्हती आणि आजच्या आधुनिक वर्तमानकाळात सुद्धा स्त्रीसाठी ती जागा उपलब्ध नाही.

मानवी जग नेहमी पुरुषी वर्चस्वाचे आणि पुरुषी मर्जीने चालणारेच राहिलेले आहे. आणि त्यात स्त्रीला कायम पुरुषी इच्छांची ओझी खांद्यावरून वाहणा-या हमालाची किंवा गुलामांची भूमिका स्विकारावी लागलेली आहे. हा मानवी समाजातला दोष असेल, तर या दोषाला पुरुष जितका जबाबदार आहे, तितकीच स्त्रीसुद्धा जबाबदार आहे, असे म्हंटले तर चुकीचे ठरणार नाही. असे राजन खान एका चर्चासत्राच्या बीजभाषणात म्हणाले होते.^३ ते प्रस्तुत विषयाच्या दृष्टीने अतिशय महत्वाचे आहे. पुढे ते आणखी म्हणतात, 'समाजात दोन व्यवस्था कार्यरत असतात. एक असते माणसामधल्या मालक आणि गुलामांची व्यवस्था आणि दुसरी असते, माणसामाणसामधल्या समानतेची व्यवस्था. एकदा माणूस दुस-या माणसाला म्हणाला, मी तुझा मालक होतो, तू माझा गुलाम हो, तेंव्हा गुलाम होण्याआधी त्या माणसाला आपण गुलाम व्हायचं की नाही, हे ठरवण्याचं स्वातंत्र्य असतं परंतु त्या स्वातंत्र्याचा वापर स्त्रीजातीने कधीही केलेला नाही, इतिहासातही नाही आणि वर्तमानातही ती करताना दिसत नाही. असचं दिसून येतं म्हणजे मानवी समाजात स्त्रीला समानता नाही, हा पुरुषाचा जसा भयंकर गुन्हा आहे, तसाच तो स्त्रीचा सुद्धा आहे. असे इथे नमूद करता येईल. पुरुषानं स्त्रीला स्वातंत्र्य द्यायचं नाकारलं हे अगदी खरच आहे, पण स्त्रीनेसुद्धा ते स्वातंत्र्य नाकारलं, हे वास्तव देखील नाकारता येणार नाही. निसर्गाने स्त्रीला माणसांची किंमत दिली असली, तरी प्रत्यक्ष समाजात स्त्रीने ही किंमत वापरण्याऐवजी, पुरुष म्हणेल तसं वागण्याची, पुरुषाच्या प्रत्येक पुरुषी कृत्याला पाठिंब्यासारखं उभं राहण्याची, पुरुष बसवत असलेल्या समाजाच्या रचनेत त्याच्या म्हणण्याला पहिलं स्थान देण्याची चूक नेहमीच केली आहे. मानवी समाजाचा जो असमानतेचा इतिहास सतत रचला गेला अन् चालत आला त्याला पुरुषानं स्त्रीला दुय्यम स्थान देणं, हे एक कारण आहेच, पण स्त्रीनं ते स्थान स्विकारण हे ही एक तेवढच मोठे कारण आहे.'^४ (हस्तालिखित)

लिंगभाव असमानतेच्या संदर्भात राजन खान यांनी केलेलं विश्लेषण यात मर्तभन्नता असू शकते पण त्यांनी लिंगभाव असमानतेच्या संदर्भात काढलेल्या पुढील निष्कर्ष फार महत्वाचा आहे. शेवटी ते म्हणतात,

स्त्रीनं आपल माणूस असण्याचं स्वातंत्र्य आजवर वापरत आणलं असतं, तर आज जगात एकही धर्म अस्तित्वात आला नसता. एकाही धर्माची स्थापना झाली नसती. जातीपातीच्या, पंथ संप्रदायाचा, आपापसात मांडणा-या विचारधारांचा उदय झाला

नसता. देश-प्रदेशाचे सीमाभेद उरले नसते. देव, भूत, कर्मकांड, श्रद्धा-अंधश्रद्धा असले काल्पनिक खेळ आणि माणसाची पिळवणूक करणारे उद्योग जन्माला आले नसते. माणसामाणसात असलेल्या भेदाच्या प्रकारांनी डोकं वर काढलं नसतं विज्ञान युगातील माणूस जो आज गैर आणि अतिरिक्त वापर करून जे विकृत जगू लागलाय ते झाले नसत देशभर अन् जगभर निरनिराळ्या भेद कारणांनी ज्या दंगली, मारामा-या चालत आहेत त्या झाल्या नसत्या. स्त्रीनं स्वतःची नैसर्गिक समानता मानवी समाजात कृत्रिमपणे नाकारली आणि पुरुषाच्या मागे तो म्हणेल तसं, जायचं ठरवलं इथेच जगाचा, देशाचा, -हास होत गेला आणि एकूणच मानवी समाज आणि त्याचे मानवी व्यवहार खराब होत गेले. ^५ (हस्तलिखित)

समाजातील स्त्री आणि पुरुषाची लिंगभाव विषमतेची भूतकाळातील आणि वर्तमानकाळातील उपरोक्त पार्श्वभूमी लक्षात घेता डॉ. आ.ह. साळुंखे यांच्या साहित्यातून व्यक्त झालेल्या लिंगभाव समानतेचा आजच्या वर्तमान काळात अन्वयार्थ लावणे अतिशय महत्त्वपूर्ण ठरणार आहे.

'लिंगभाव' विषमतेची बीजे धर्मग्रंथात-

डॉ. आ.ह. साळुंखे यांच्या साहित्याचा सूक्ष्म अभ्यास केला तर असे लक्षात येते की, लिंगभाव विषमतेची खरी बीजे धर्मग्रंथात असून ते शोधण्याचे काम त्यांनी केले आहे. धर्मग्रंथाची चिकित्सा करणे त्यांच्या आवडीचा भाग असल्याने त्यांच्या साहित्यातून त्यांनी लिंगभाव समानतेचा विचार मांडला तो त्यांच्या पुढील ग्रंथाच्या आधारे पाहता येईल.

१. **हिंदू संस्कृती आणि स्त्री (१९८९)**- डिसेंबर १९८९ मध्ये 'स्त्रीउवाच' च्या छाया दातार यांनी 'हिंदू संस्कृती आणि स्त्री' हा स्त्रियांच्या जीवनाचा सर्वांगाने विचार करणारा ग्रंथ प्रकाशित केला. या ग्रंथाबद्दलची भूमिका स्पष्ट करताना त्या म्हणतात, '१९८५ साली 'स्त्री मुक्ती यात्रा' जेव्हा दक्षिण महाराष्ट्रात निघाली त्या वेळेस आम्ही डॉ. आ.ह. साळुंखे यांना ' हिंदू धर्मातील स्त्रीचे स्थान' या विषयावर लिहण्याची विनंती केली होती. या लिखाणाचा उपयोग स्त्रीमुक्ती चळवळीतील कार्यकर्त्यांना तर होईलच, स्त्रीवरील अन्यायाची परंपरा समजून घेण्यासाठी, आजच्या स्त्रीचे मन असे 'भीरू' का बनले आहे, तिच्यावर कोणत्या संस्काराचा पगडा आहे हे समजून घेण्यासाठी त्याचबरोबर समाजशास्त्राच्या अभ्यासकांना वा शिक्षकांनाही हे उपयोगी पडणार आहे. माझ्या माहितीप्रमाणे आजवर झालेले लिखाण हे ब्रिटीश वसाहतवादाला उत्तर देण्यासाठी म्हणून हिंदू संस्कृतीचे गोडवे गाण्याच्या निमित्ताने वैदिक काळ कसा संपन्न व सुसंस्कृत होता, हे दाखविण्याच्या उद्देशाने झालेले आहे. त्यामुळे खरोखरच सर्वसामान्य स्त्रीचे स्थान काय होते, याचा विचार झालेला नाही. त्यादृष्टीने हे पहिलेच पुस्तक असावे. हिंदू धर्माचा कमीपणा दाखविण्यासाठी नव्हे, तर धर्माचा अभ्यास ऐतिहासिक विचार पद्धतीने करून स्त्रीला अधिकाधिक दबविले कसे गेले, तिला अनेक संकेतांनी कसे जखडून टाकले गेले, याचे विश्लेषण येथे केलेले आहे.

आजच्या स्त्रीच्या मानवी जडणघडण बदलायची असेल तर इतिहास समजून घेणे आवश्यक आहे. डॉ. आ.ह. साळुंखे यांनी परिश्रमपूर्वक हे काम हाती घेतले. छोट्या पुस्तिकेऐवजी मोठे पुस्तकच त्यांनी लिहले व अतिशय मौलिक माहिती एकत्रित स्वरूपात आमच्यापुढे ठेवली. केवळ स्त्रीमुक्तीच्या विचारप्रणालीशी बांधिलकी म्हणून केलेले पक्षपाती लिखाण असे याचे स्वरूप नाही, तर ख-या अर्थाने अभ्यासपूर्ण, विद्वत्तापूर्ण असे हे लिखाण आहे आणि त्याच पद्धतीने त्याचा विचार व्हावा"^६

या प्रकाशकाच्या अभिप्रायानंतर स्वतः डॉ. आ.ह. साळुंखे यांची या पुस्तकासंदर्भातची भूमिका फार महत्वाची आहे.

"स्त्रीवर लादलेले निकृष्ट जीवन हे एकूण भारतीय समाजाच्याच निकृष्टतेचे व दुरावस्थेचे एक अत्यंत महत्वाचे कारण आहे. प्राचीन काळापासून स्त्रीला हीन लेखण्याची प्रवृत्ती पुरुषांच्या अणू-रेणूंमध्ये कशी रुजलेली आहे आणि त्या प्रवृत्तीमागे कोणत्या धार्मिक अंधश्रद्धा आहेत, हे जाणून घेतले असता त्या अंधश्रद्धा दूर सारून सध्याची परिस्थिती पालटण्यास मदत होईल, असा विश्वास वाटतो. प्रस्तुत पुस्तक हा या विश्वासाचाच एक आविष्कार आहे." तसे पहिले तर जगातील पुरुषप्रधान अशा सर्व समाजांनी व धर्मांनी स्त्रियांना निकृष्ट अवस्थेत ठेवले आहे. त्या सर्व समाजांच्या स्त्रीविषयक मुल्यांची चिकित्सा करण्याचा संकल्प आहे. असे सांगून या पुस्तकाची प्रेरणा चार्वाक दर्शनाच्या अभ्यासातून मिळाली असे ते प्रतिपादन करतात.

एकूणच भारतीय स्त्रियांची जी सध्याची परिस्थिती आहे, ही परिस्थिती प्राचीन काळापासून रुजलेल्या ब्राह्मणी मूल्यव्यवस्थेत आहे, आणि ही मूल्यव्यवस्था धर्मग्रंथाच्या आधारावर उभी आहे. म्हणून तिची चिकित्सा केल्याशिवाय स्त्रियांच्या प्रश्नाचे आकलन नीटपणे होऊ शकत नाही, हे या ग्रंथाच्या अभ्यासावरून स्पष्ट होते.

आ.ह. साळुंखे यांनी या पुस्तकातून स्त्रीच्या समग्र जीवनातील सर्व अवस्थांविषयी धर्मशास्त्र काय सांगते, याविषयी माहिती दिली आहे आणि जन्मापासून मृत्यूपर्यंतच्या सर्व अवस्थांमध्ये स्त्रियांना पुरुषापेक्षा हीन मानले आहे हे ऐतिहासिक सत्य त्यांनी

प्रास्ताविक जन्माच्या आधीपासून /उपनयन/ विवाह/वैवाहिक जीवन/ वैधव्यानंतर/ जीवनाचे गौणत्व/ परिशिष्ट व संदर्भासह १७९ पृष्ठात मांडले आहे.

गर्भावस्थेच्याही अगोदरची आईवडीलांच्या मनातील अपत्य प्राप्तीची ईच्छा पाहिली आणि अत्यंत संस्कारानंतरचे पारलौकिक व पुनर्जन्मान प्राप्त होणारे ऐहिक जीवन याविषयीच्या धारणामधूनही लिंगभाव विसमताच दिसून येते असे ते सांगतात.^८ अशा सर्व धारणांचा वेद, उपनिषद, स्मृती, संहिता यांचाही आधार कसा आहे हे ते दाखवून देतात. उदा. पुत्रच हवा, पुत्रिय विधान, समरात्री, गर्भाधान, पुसंवन, डोहाळे, सीमंतोन्नयन, सूचक चिन्हे, प्रसूतिवेळी, प्रसूतिनंतर जातकर्मादि संस्कार, पुत्र महिमा, कन्यानिंदा व मुलगी व्हावी म्हणून इ. सर्व विवेचनामधून लिंगभाव विषमतेची बीजे धर्मग्रंथात कशी आहेत हे स्पष्ट करताना आ.ह. साळुंखे यांनी विविध ग्रंथातील संदर्भ उद्धृत केले आहेत. त्यातील कांहीचा निर्देश करता येईल.

१. **पुत्रच हवा- या संदर्भात-** ऋग्वेदातील अतिशय प्रसिद्ध असलेल्या 'अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भव' या वचनाचा संदर्भ देऊन - ऋग्वेदाच्या काळातील समाज स्त्रियांच्या बाबतीत उदार होता, असे म्हंटले जाते. ते खरे नाही हे वास्तव प्रसिद्ध आशिर्वादांच्या उदा. पटवून देताना म्हणतात, " ऋग्वेदातील ऋषींनी दहा-दहा पुत्रांची अपेक्षा बाळगली पण त्यामध्ये एखादी मुलगी व्हावी अशा शुभेच्छाला थोडाही वाव नाही. हे लक्षणीय आहे"^९ असे सांगून अर्थवेदात - आमच्या घरात पुत्र निर्माण व्हावेत व दुस-याच्या घरात मुलगी जन्माला यावी.^{१०} याचाही संदर्भ देतात.

२. **गर्भाधान-** हा मानवी व्यक्तीच्या जीवनातील सोळा संस्कारापैकी पहिला संस्कार मानला जातो. पुत्रप्राप्तीच्या इच्छेसाठी या संस्कारावेळी मंत्र म्हणायचा असतो. धर्मग्रंथाचा आदेशच असतो की, पुत्राच्या बाबतीत हे सोळा संस्कार समंत्रक करावेत आणि कन्येच्या बाबतीत मात्र विवाहाखेरीज बाकीचे संस्कार अमंत्रक करावेत. शिवाय पुल्लिंगी गर्भ तुड्या गर्भाशयात प्रवेश करो' इ. अर्थाचे मंत्र यावेळी पुरुषाने म्हणावयाचे असतात.^{११}

३. **सूचक चिन्हे-** पुत्र जन्माला येण्यासाठी सूचक चिन्हांचा अर्थ कसा लावावा या संदर्भात सुश्रुत म्हणतो जिच्या उजव्या स्तनात आधी दूध येते, उजवा डोळा जड होतो, पुल्लिंगी नावाच्या पदार्थाचे डोहाळे लागतात, स्वप्नात पुल्लिंगसूचक कमळ वगैरे पदार्थ दिसतात, जिचा चेहरा प्रसन्न दिसतो इ. माहिती धर्मग्रंथातून मिळते.

४. **जातकर्मादी संस्काराच्या** बाबतीत देखील लिंगभाव असमानता धर्मग्रंथ कशी पाळतात याचे विवेचन आ.ह. साळुंखे करतात प्रसूतीनंतर पुत्र झाला आहे असे गृहित धरूनच वडीलांनी मुखदर्शन घेऊनच स्नान वगैरे करावे. त्याला दीर्घायुष्य प्राप्त व्हावे यासाठी विविध मंत्र म्हणावे महाभारताच्या आदिपर्वत देखील जातकर्मानंतर विशिष्ट कालक्रमाने नामकरण, निष्क्रमण, अन्नप्राशन इ. संस्कार केले जातात ते पुत्र डोळ्यासमोर ठेऊनच. प्रसूतीनंतर कांही काळाने पुत्रासाठी 'सुतागार' म्हंटली जाणारी स्वतंत्र खोली तयार करावी, असे सांगण्यात आले आहे. मुलीसाठी अशी स्वतंत्र खोली तयार करणे अभिप्रेत नव्हते असे सांगून आ.ह. साळुंखे मुलीसाठी एकही उल्लेख आढळत नसल्याचे स्पष्ट करतात शिवाय मुलाच्या देखभालीसाठी जी दाई नेमायची तीही 'पुंवत्सा' म्हणजे पुत्रवता असावी अशी अट होती. मुलाच्या नावात सम अक्षरे असावीत व मुलीच्या विषम असावेत असे आश्वलायन गृह्यसूत्र वगैरेनी सांगितल्याचे दाखले देतात.

कर्णवेध म्हणजे कान टोचणे या संस्काराच्या बाबातीतही लैंगिक विषमता कशी आहे ते आ.ह. दाखवून देतात. मुलगा असेल तर त्याच्या उजव्या कानात मंत्र म्हणून आधी तो कान टोचायचा असा नियम होता. मुलीचा मात्र डावा कान आधी टोचायचा. मंत्र अर्थात म्हणायचे नाहीतच^{१२} यावरून जीवनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर स्त्रीला/ मुलीला दुय्यम ठरविण्याचे काम आमच्या धर्मग्रंथांनी कसे चोख केलेले आहे हे स्पष्ट होत.

५. **शतपतब्राह्मणा** च्या मते पुत्रहीन स्त्रीमध्ये अवदसा वास्तव करीत असते जिला फक्त बहिणी आहेत अशा मुलीशी विवाह करू नये. अर्धमात्रालाघवेनापि पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः अर्थ- 'अर्धा मात्रा जरी वाचवता आला तरी वैयाकरणांना पुत्र झाल्याचा आनंद होतो. ' अर्थातच, अर्धी मात्रा जास्त लागली तर मुलगी झाल्याचे दुःख त्यांना होत असेल, हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही. असे आ.ह. साळुंखे स्पष्ट करतात.^{१३}

२. महाभारतातील स्त्रिया-

हिंदू संस्कृती आणि स्त्री या १९८९ मध्ये प्रकाशित झालेल्या पुस्तकात स्त्रीजीवनावर एक बृहद्ग्रंथ लिहण्याचा संकल्प आ.ह. साळुंखे यांनी केला होता. त्याचाच भाग म्हणून महाभारतातील स्त्रिया भाग १,२,३ या पुस्तकाकडे पाहवे लागेल. यासंदर्भात आ.ह. साळुंखे स्वतः मनोगतात भूमिका मांडतात ती भूमिकाच लिंगभाव समानतेच्या दृष्टीने किती महत्वाची आहे हे स्पष्ट होईलच.

"महाभारतातील कांही आगळ्या वेगळ्या स्त्रियांच्या जिवनातील वैशिष्ट्यपूर्ण घटनांचे विवेचन केले आहे. ही त्या स्त्रियांची समग्र चरित्रे नव्हे त्यांच्या जीवनातील घटनांचे समग्र मूल्यमापन ही नव्हे. ज्या समाजाचे आचारविचार अजूनही आपल्या रक्तामांसात ठाण मांडून बसले आहेत त्या समाजाचे मन समजून घेण्याचा हा एक भाग आहे. महाभारतातील कांही स्त्रियांच्या चरित्राविषयी इथे जो दृष्टीकोन मांडणार आहे , तो प्राचीन भारतातील समाजव्यवस्थेची मूल्ये समजण्यास उपयोगी पडू शकेल, अशी अशा मला वाटते"^{१४}

महाभारतातील स्त्रिया भाग २ (नोव्हें-२००३) या पुस्तकाच्या मनोगतात आ.ह. साळुंखे म्हणतात, 'प्रस्तुत पुस्तकात ज्यांची चरित्रे चर्चला घेतली आहेत, त्यांच्यापैकी बहुतेक स्त्रिया कुठल्या ना कुठल्या प्रकारे, शापत्रस्त, शापग्रस्त आहेत, असे दिसते त्यांना देण्यात आलेला शाप हा त्यांच्यावर झालेल्या एखाद्या अन्यायाचे प्रतिक आहे. या स्त्रियांपैकी कांही स्त्रियांची चरित्रे महाभारताच्या आधी वैदिक वाडमयातून आलेली आहेत. कांही वेळा महाभारताने मूळ चरित्रांमध्ये बदल केले आहेत. अगदी वैदिक वाडमयापासून कांही जणीची चरित्रे आढळतात, याचा अर्थ या स्त्रिया वेगवेगळ्या काळात होऊन गेलेल्या आहेत. त्यापैकी कांही खरोखरच ऐतिहासिक व्यक्ति असण्याची शक्यता आहे, तर कांही कवीच्या कल्पनेतून आल्या असण्याची शक्यता आहे. अर्थात त्या काल्पनिक असल्या तरी त्या त्या काळातील स्त्री विषयक समाजधारणा समजण्याच्या दृष्टीने त्यांची चरित्रे महत्वाची आहेत."^{१५}

सामाजिक आणि उपेक्षित स्त्रियांच्या चरित्रांचा इतिहास मांडण्यासाठी महाभारतातील भाग-१,२,३ या तीन पुस्तकातील सावित्री, माधवी, शकुंतला, अंबा, द्रौपदी, एकाच जन्मी स्त्रीत्व व पुरुषत्व दमयंती, रेणुका, लोपामुद्रा, सुकन्या, देवयानी आणि शर्मिष्ठा, सत्यवती, अंबिका आणि अंबालिका, गांधारी- लाक्षाग्रहात जळालेली निषाद (आदिवासी स्त्री) हिडिंबा इ. स्त्रियांचे चरित्रे लैंगिक समानतेच्या दृष्टीकोनातून आ.ह. साळुंखे यांनी मांडून पुरुष प्रधान मानसिकतेची चिरफाड केलेली आहे. ज्यामुळे स्त्रियांना त्यांच्या स्वातंत्र्याच्या शोषणमुक्तीच्या लढ्याला मदत करणारी आहे व आजच्या स्त्रिवादी चळवळीच्या कार्यकर्त्यांना उपयोगी पडणारी आहे. यात तिळमात्र शंका नाही.

३. तुळशीचे लग्न एक समीक्षा (२००१)

या पुस्तकात आ.ह. साळुंखे यांनी क्रांतीकारी भूमिका विशद केली आहे. शिवपुराणातील जालंधर वृंदाची कथा, तुळशी विवाहाच्या आडून स्त्री शोषण, लैंगिक शोषण करणारी कशी आहे हे स्पष्ट करताना वृंदेचे झालेले कसे होलपट, तिचा छळ, तिची आर्तकिंकाळी, तिने सहन केलेल्या मरणप्राय यातना, बलात्कार- स्वअनुभूतीच्या पातळीवर आ.ह. साळुंखे यांनी शब्दातून व्यक्त केल्या आहेत. व तुळशीचे चरित्र पुराणाने कसे गढूळ केलेले आहे आणि तिच्या जखमेवर मीठ चोळणारी असभ्य भाषा कशी वापरली आहे हे अत्यंत दुःखाने मांडली आहे. तुळशीचे शील भ्रष्ट करण्याचा निश्चय व्यक्त करताना विष्णूने वीर्याधान करण्याची वापरलेली भाषा असभ्य आहे. एखाद्या स्त्रीवरील अत्याचाराचे वर्णन करताना ते संयमाने आणि सूचकतेने करणे शक्य असते. पुराणाने मात्र असे न करता ते बटबटीत व असंस्कृतपणे केलेले आहे."^{१६}

आज बहुजन समाजात तुळशी विवाहाचे महत्त्व सणउत्वासारखे आहे, ब्राह्मणांनी देव-धर्माच्या संकल्पनेखाली बहुजन स्त्रीचे सामाजिक सांस्कृतिक शोषण करून चुकीचा इतिहास सत्य म्हणून प्रस्थापित केला व वरून धर्माचे लेबल लाऊन अत्यंत बीभत्स स्त्री-पुरुषांच्या लैंगिक क्रीडेचे वर्णन करून स्वतःची विकृत लैंगिक भूक भागवली आहे. हे बहुजन समाजाला समजावे म्हणून आ.ह. साळुंखे यांनी आधुनिक दृष्टीने स्त्रियांच्या लैंगिक समानतेचा विचार करून परिवर्तनवादी भूमिका मांडली. ते म्हणतात की, वृंदेने अग्नीत उडी घेऊन आत्महत्या करायला नको होती. उलट, ज्याने तिचे शील भ्रष्ट केले, त्यालाच युध्दात उभा जाळण्यासाठी हालचाली करायला हव्या होत्या. तिन असे पाऊल उचलले असते तर कदाचित जालंधर ही मारला गेला नसता. मग बहुजन समाज एक युध्द हरला नसता आणि त्याच्या अनेक भावी पिढ्या अंधारात पिचण्यापासून वाचल्या असत्या पण त्या काळात अशी मानसिकता दाखवणे शक्यच नव्हते. आधुनिक समाजही अशा स्त्रीकडे तुच्छतेने पाहतो, हे ध्यानात घेता वृंदेने त्या काळात उचललेले पाऊल आपण समजू शकतो. अशी मलगामी समीक्षा ते करतात आणि बहुजन समाजाला लैंगिक समानतेची जाणीव करून देत असताना 'लग्न लावायचेच असेल तर जलंधराशी लावण्याचा' पर्याय निर्माण करून देताना ते आढान करतात की, "परंपरेने चालत आलेला विधी स्विकारायचा असेल तर, आपल्यापुढे गुलामगिरीचा काळाकुट्ट गडद अंधार आहेच, खुशाल त्या अंधारावर प्रेम करित बसूया. आता, अंधार नाकारायचा असेल, आणि नव्या प्रकाशाचे स्वागत करायचे असेल, तर मात्र वृंदेला एका अनैतिक विधीच्या तुरुंगातून, जुलमातून मुक्त करण्याची प्रतिज्ञा करूया. वृंदा एका कपटाला बळी पडली होतीच. लग्नविधीच्या रुपाने ती वर्षानुवर्षे दुस-या एका कपटालाही बळी पडत आहे. आपण तिला पहिल्या कपटापासून आता वाचवू शकत नाही. पण दुस-या कपटापासून मात्र जरूर वाचवू शकतो आणि वृंदेला त्या कपटातून मुक्त करणे हे खरे तर स्वतःच्याच सर्वांगिण मुक्तीच्या स्वातंत्र्याच्या दिशेने टाकलेले एक महत्वाचे पाऊल असणार आहे."^{१७}

स्त्रियाकडे पाहण्याचा भारतीय दृष्टीकोन किती दुषित आहे पुरुषाने बलात्कारीत करुन अपमानित स्त्रिला तर हे दुःख जास्त सहन करावे लागते. पुरुषाला कोणीच दोषी ठरवत नाही. स्त्रिलाच सहन करावे लागते. परिणामतः स्त्री बलात्कार झाल्यामुळे जीव देते. आजही समाजाने हजारो वृंदाच्या या दुःखाला समजून घेऊन तिला दोषी न ठरवता तिला आनंदाने जगण्यास प्रोत्साहित केले पाहिजे. अशी समतेची भूमिका आ.ह. साळुंखे घेतात, ते अतिशय क्रांतीकारी आहे व हृदय पिळवटून टाकणारी आहे.

४. मनुस्मृतीच्या समर्थकांची संस्कृती - (२००)

आ.ह. साळुंखे यांच्या पुरोगामी साहीत्यावर महाराष्ट्रातील वर्णजातीचा अभिमान बाळगणाऱ्या डॉ. सरोजा भाटे यांच्यासारख्या ब्राह्मणी लेखकानी टीका केली. ती एकतर्फी असल्यामुळे त्यांच्या टीकेला उत्तर देण्यासाठी आ. ह. साळुंखे 'मनुस्मृतीच्या समर्थकांची संस्कृती' हे पुस्तक लिहले. प्रस्तुत पुस्तकात मनुस्मृतीच्या केलेल्या समर्थनाचे मुद्दे खोडून काढण्याच्या निमीत्याने धर्माने स्त्री स्वातंत्र्याची कशी गळचेपी केली होती यासंदर्भात आ.ह. साळुंखे प्रथमतः मनुस्मृती स्त्रियांबद्दल काय मत मांडते. त्याचे तपशीलात विश्लेषण करताना. II९.१४II या श्लोकाचा अर्थ ते देतात. व्यभिचार हा स्त्रीचा स्वभाव आहे. त्या जात्याच चंचल, स्नेहाचा अभाव असणाऱ्या शय्याआसन, अलंकार, कामवासना, क्रोध, कुटीलता, द्रोहभाव व दुराचरणीय असतात. या मनुस्मृतीने केलेल्या स्त्रियांच्या बदनामीला उत्तर देताना आ.ह. साळुंखे म्हणतात, "परकीयांचे आक्रमण आल्यानंतर आपल्या शीलाचे रक्षण करण्यासाठी हजारोच्या संख्येने जोहार करणाऱ्या रजपूत स्त्रियांची दैदीप्यमान परंपरा इथे आहे. हे सगळे अवतीभवती सुर्यप्रकाशाइतके स्पष्ट दिसत असताना एखादा लेखक जेव्हा स्त्रियांचा स्वभावच दुराचरणाचा असतो, या मनुस्मृतीच्या विधानाचे नुसते समर्थनच नव्हे, तर गौरव करतो, तेव्हा त्याच्या संस्कृती विषयी काय बोलावे?"

ज्याला आपण धर्मग्रंथ म्हणून अतिउच्च स्थानी मानतो ती मनुस्मृती स्त्रीला आळशी, संवेदनशून्य, स्नेहाचा अभाव म्हणजे क्रूर, सुखलोलूप, लोभी, कामोत्तेजक, रागीट, कारस्थानी, द्वेष करणारी अशी म्हणते- बरे स्त्रीया कामभावना उद्दीपक असतात हे पटवून देण्यासाठी मनूने तत्कालीन काळात स्त्रियांनी पुरुषांवर केलेल्या बलात्काराच्या कांही केसेस तरी नोंदवायला हव्या होत्या. असा सवाल मनुस्मृतीच्या समर्थकांना करतात तेव्हा त्यांच्याकडे याचे कसलेही उत्तर उरत नाही. पुढे ते म्हणतात, मला असे म्हणायचे नाही, की स्त्रिया चोर, भ्रष्टाचारी, खोटेदंड्या असू शकतच नाहीत. माणूस म्हणून असणारे सर्वांग सुंदर गुणधर्ण स्त्री पुरुष दोघामध्ये असतात. तसेच दुर्गुणही दोघामध्ये असतात परंतु मनुस्मृती मात्र एकट्या स्त्रीला दोष देते.^{१९}

समारोप-

अशा प्रकारे आ.ह. साळुंखे यांनी धर्मग्रंथात लैंगिक विषमतेची बीजे कशी पेरली गेलीत याचे वेस्तूनिष्ठ भान उपरोक्त साहित्यातून अनेक पुराव्याच्या अधारे करुन दिली आहे. व आपली लैंगिक समानतेची भूमिका त्यांनी धर्मग्रंथातीलच उदाहरणे देऊन साधार स्पष्ट केले आहे. हे स्पष्ट होते. आ.ह. साळुंखे यांचा स्त्री-पुरुष यांच्याकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन मानवतेचा असून तो अतिशय निकोप असल्याचाही दिसून येतो. म्हणून आ.ह. साळुंखे यांचे साहित्य समाजात लैंगिक समानता प्रस्थापित व्हावी व निकोप संस्कृती उदयास यावी यासाठी निश्चितच प्रेरणादायी व मार्गदर्शक आहे. शिवाय ते महाराष्ट्रातील व देशातील स्त्रीवाद्यांना वैचारिक पाठबळ देणारी आहे. हे वरील विवेचनावरून स्पष्ट झाले आहेच.

जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात आणि प्रत्येक टप्प्यावर धर्मग्रंथांनी स्त्रियांना दुय्यम मानले तिच्या नैसर्गिक जगण्यावर, धर्माच्या, संस्कृतीच्या नावावर बंधने घातली आणि तिला विकासाच्या मुख्य प्रवाहापासून कायम दुर ठेवण्याचा प्रयत्न कसा केला या सर्वांचे विश्लेषण आ.ह. साळुंखे यांच्या उपरोक्त साहित्यातून झालेले आहे. हे विश्लेषण आजच्या वर्तमान परिस्थितीत लक्षात घेतल्यास निश्चितच स्त्रीच्या माणूसपणाच्या अनेक बाजू समोर येतात व तिच्या अन्याय शोषणाच्या इतिहासातून आजच्या न्याय हक्कासाठी संघर्ष करणा-या व आत्मभान प्राप्त केलेल्या स्त्रियांचा दैदीप्यमान इतिहास निर्माण होण्यास निश्चित मदत होईल असा विश्वास वाटतो.

शेवटी आ.ह. साळुंखे म्हणतात, मनुस्मृती हा भारतीय संस्कृतीवरचा भला मोठा कलंक आहे आणि मनुस्मृतीच्या समर्थकांची संस्कृती देशद्रोही व सामाजिक आपत्ती आहे हा निष्कर्ष ते काढतात^{२०} व त्यासाठी ते अवाहन करतात की भारतीय समाजाची मान ताठ करुया त्यांचे हृदय निष्कपट करु या त्याचा धर्म नैतिक बनवू या त्यांची धर्मशास्त्रे निर्मळ करु या. त्यांच्या हृदयात घुसुन त्याला रक्तबंधाळ करणारा मनुस्मृतीरूपी काटा काढून हृदयावरच्या जखमा हळूवार हाताने बांधू या.

हा आशावादच लैंगिक समानतेचा दृष्टीकोन व्यक्त करणारा मैलाचा दगड म्हणावा लागेल.

संदर्भसूची-

- १ स्वाती देहाडराय व अनघा तांबे (संपा) भारतातील स्त्रिया: एक ओळख, क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले स्त्री अभ्यासकेंद्र, प्रकाशित २००९, पुणे विद्यापीठ, पुणे पृ. ५६
- २ तत्रैव पृ. ५७
- ३ राजन खान (बीजभाषण हस्तलिखित) अल्पसंख्याक समाजातील स्त्रियांच्या शैक्षणिक, सामाजिक जाणिवे व विकास (बीजभाषण) राज्यस्तरी चर्चासत्र-२०१०, महाराष्ट्र महाविद्यालय, निलंगा (नोंद बाईचं, मुस्लीम बाईचं जगणं हस्तलिखित) पृ. २
- ४ तत्रैव पृ. ३
- ५ तत्रैव पृ. ५
- ६ डॉ. आ.ह. साळुंखे हिंदू संस्कृती आणि स्त्री (प्र.आ.डिसेंबर १९८९) 'स्त्री उवाचं' प्रकाशन, मुंबई, प्रकाशकीय मनोगत
- ७ तत्रैव लेखकाचे मनोगत
- ८ तत्रैव पृ. १०
- ९ तत्रैव पृ. १०
- १० तत्रैव पृ. १०
- ११ तत्रैव पृ. ११
- १२ तत्रैव पृ. १५
- १३ तत्रैव पृ. १५
- १४ डॉ. आ.ह. साळुंखे महाभारतातील स्त्रिया भाग - १, (प्र.आ १९९३) सुगावा प्रकाशन, पुणे, लेखकाचे मनोगत
- १५ डॉ. आ.ह. साळुंखे महाभारतातील स्त्रिया भाग - २, (प्र.आ नोव्हेंबर २००३) लोकायत प्रकाशन, सातारा, लेखकाचे मनोगत
- १६ डॉ. आ.ह. साळुंखे तुळशीचे लग्न : एक समीक्षा, (प्र.आ जाने-२००१, पुनर्मुद्रण २००८), लोकायत प्रकाशन, सातारा पृ. ८०
- १७ तत्रैव पृ. ८२
- १८ डॉ. आ.ह. साळुंखे मनुस्मृतीच्या समर्थकांची संस्कृती, (तृ.आ २०००), लोकावाडमय गृह मुंबई पृ. ११५, ११७
- १९ तत्रैव पृ. ११८
- २० तत्रैव पृ. १८५

ISSN 2349-638X

www.aiirjournal.com